

О. С. Яворська*

ПЕРЕДАННЯ МАЙНА У ВЛАСНІСТЬ ЗА СПАДКОВИМ ДОГОВОРОМ

Спадковий договір є однією із принципових новел Цивільного кодексу України. Дослідження питань, пов'язаних з його укладенням, змістом та виконанням, враховуючи новизну конструкції, є актуальним. Стаття присвячена аналізу передавання майна у власність за спадковим договором.

Правова природа спадкового договору, його місце в цивільному праві з введенням в дію ЦК України стали предметом різнобічних наукових дискусій. Насамперед йдеться про з'ясування таких питань: із спадкового договору виникають зобов'язальні правовідносини чи мова йде про один з можливих видів спадкування? У ст. 1217 ЦК України встановлено, що спадкування здійснюється за заповітом або за законом. Спадковий договір не може розглядатися як один з можливих видів спадкування. Хоча саме під таким кутом зору він розглядається, наприклад, за цивільним правом Швейцарії. Спадковий договір розглядається не як правочин, що створює зобов'язання, а як договір особливого виду предметом якого є не відчуження майна, а право спадкування. Аналізуючи норми ЦК України, якими регулюються відносини із спадкового договору, можливим є зробити висновок про зобов'язальну природу цих відносин. Дефініція спадкового договору сформульована аналогічно до визначення окремих видів договорів — за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача. Термінологічно сторони спадкового договору іменуються відчужувачем і набувачем, а не спадкодавцем і спадкоємцем. На підставі спадкового договору виникає речове право набувача на майно відчужувача, визначене у договорі. Саме така характеристика спадкового договору відповідає його суті і на даний час є найбільш сприйнятною в науковій літературі¹. У зв'язку з цим дискусійним залишається питання про структурне місце спадкового договору в ЦК України. Наприклад, В. Васильченко вважає, що все ж правильним є закріплення цього інституту саме в системі спадкового права². Я. Турлуковський, заперечуючи таку позицію, вважає, що спадковий договір має бути врегульований в книзі п'ятій ЦК України, а саме в підрозділі першому “Договірні зобов'язання” розділу третього³. Дійсно спадковий договір — особливий вид зобов'язання. Відносини сторін, що виникають з договору є зобов'язальними за своєю природою. Разом з тим сутність спадкового договору тісно взаємопов'язана з відносинами спадкування. Оскільки в ЦК України норми, що регулюють відносини із спадкового договору вже розміщені в книзі шостій, то їх структурне переміщення в принципі не вплине на ефективність правового регулювання.

Спадковий договір є консенсуальним. Він вважається укладеним з моменту досягнення згоди сторін з усіх істотних умов договору та надання йому встановленої

© Яворська О. С., 2008

* доцент кафедри цивільного права і процесу Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Див., напр.: Васильченко В. В. Спадковий договір: деякі міркування з приводу нормотворчості // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 12. — С. 35; Васильченко В. Юридична сутність спадкового договору та його місце в системі цивільного права // Право України. — 2003. — № 7. — С. 137; Турлуковський Я. Спадковий договір в українському цивільному праві: теорія та практика // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 6. — С. 39.

² Васильченко В. Юридична сутність спадкового договору та його місце в системі цивільного права // Право України. — 2003. — № 7. — С. 140.

законом форми. С. Мазуренко пропонує розглядати спадковий договір і як реальний, і як консенсуальний. Якщо за умовами спадкового договору набувач повинен виконати певні дії після смерті відчужувача, договір, на його думку, вважається реальним, оскільки буде вважатися укладеним з моменту передачі майна набувачеві. Якщо ж спадковим договором передбачається, що набувач повинен виконати дії за життя відчужувача, права і обов'язки виникають з моменту досягнення згоди. У цьому випадку, стверджує автор, договір вважається консенсуальним³. Вбачається, що не має підстав для такого бачення характеру спадкового договору. Адже в будь-якому випадку, незалежно від тієї обставини, коли набувач має виконувати свої обов'язки — до смерті чи після смерті відчужувача, сторони мають погодити види та обсяги виконання цих обов'язків та майно, яке стане об'єктом права власності набувача після смерті відчужувача. Сам факт передачі майна не має значення, адже за спадковим договором майно фактично не передається. Набувач набуває право власності на майно після смерті відчужувача. Тому договір в будь-якому випадку є консенсуальним.

На думку З. Ромовської спадковий договір є одностороннім договором (односторонньо зобов'язуючим), оскільки обов'язки має лише одна сторона — набувач⁴. Такої ж позиції дотримуються автори науково-практичного коментаря ЦК України (керівник авторського колективу О. В. Дзера): спадковий договір — це двосторонній правочин. У той самий час цей двосторонній правочин є одностороннім договором (явна термінологічна недоречність — договір не може бути одно- чи двостороннім, а лише односторонньо зобов'язуючим чи взаємним), оскільки лише набувач зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони — відчужувача. Відчужувач у спадковому договорі не має обов'язків, він наділяється лише правом вимоги до набувача⁵.

Спадковий договір є відплатним договором., оскільки набувач набуває право власності на майно взамін виконання розпоряджень відчужувача. Майновий еквівалент таких розпоряджень може не співпадати з вартістю майна, яке набувач зможе набути у власність за договором. Тому спадковий договір є договором ризиковим, алеаторним.

В цілому, як уже зазначалося в ході наукових дискусій щодо природи і місця спадкового договору в цивільному праві, слід зазначити про певну умовність його назви. Адже спадковий договір породжує зобов'язальні правовідносини, що спрямовані на набуття права власності. Тому спадковий договір не може розглядатися як підстава чи спосіб успадкування майна, хоча термін “спадковий” у його назві породжує саме такі асоціації. Радше спадковий договір є своєрідним способом розпорядження майном на випадок смерті, відмінним від заповіту. Однак на відчужувача не поширюються норми спадкового права, тобто, набуваючи права власності за спадковим договором, набувач не успадковує майно. не є спадкоємцем померлого, а лише набувачем права власності за договором.

Певні особливості притаманні набуттю права власності за спадковим договором. Ці особливості зумовлені специфічним характером зобов'язального правовідношення, підставою виникнення якого є спадковий договір.

Аналізуючи норми ст. 1302 ЦК України, робимо висновок, що момент виникнення права власності набувача пов'язується з моментом смерті відчужувача.

³ Турлуковський Я. Вказ. праця. — С. 38.

⁴ Цивільний кодекс України: Коментар. — Х., 2003. — С. 844.

⁵ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В. М. Коссака. — К.: Істина, 2004. — С. 965.

⁶ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — Т. II. — С. 1071.

Вимагає з'ясування ситуація: чи виникає право власності у набувача у випадку оголошення відчужувача померлим? Адже правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті. На майно особи, оголошеної померлою, відкривається спадщина. С. Мазуренко, наприклад, вважає, що набувач за спадковим договором, аналогічно як спадкоємці, не має права відчужувати нерухоме майно, набуте за договором, протягом п'яти років⁷. Свою позицію обстоює, опираючись на норми ст. 47 ЦК України. Я. Турлуковський, який стверджує зворотнє: немає підстав для застосування норм ст. 47 ЦК України. На його думку, норми ст. 47 ЦК України стосуються виключно спадкоємців. Про набувача за спадковим договором не згадується взагалі. Отже, немає ніяких законодавчих обмежень щодо реалізації майна, що було предметом спадкового договору, набувачем. Незважаючи на категоричність позиції, Я. Турлуковський все ж зазначає про існування законодавчої прогалини, яка, на його думку, може зумовити серйозні порушення прав відчужувача⁸.

Хоча норми ст. 47 ЦК України стосуються виключно спадкоємців особи, оголошеної померлою, слід враховувати не тільки буквальний зміст норми, а й її спрямованість. Норми змодельовані таким чином, щоб захистити інтереси особи, оголошеної померлою, на випадок її появи. Тому, власне для спадкоємців встановлена заборона відчуження нерухомого майна, яке вони успадкували. Нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження. На нашу думку, такий порядок має бути поширеним і на набувача за спадковим договором. Хоча його правовий статус не визначається нормами спадкового права, але набуття ним права власності пов'язується з моментом смерті особи, аналогічно як і при спадкуванні майна. Оголошення особи померлою — це лише припущення про її смерть, а не факт, що має місце. Тому набувач теж повинен усвідомлювати, що набуття ним права власності пов'язане з фактом, що згодом може бути спростованим. Саме з метою охорони майнової сфери особи, оголошеної померлою, і на набувача за спадковим договором має бути поширена дія норм ст. 47 ЦК України про заборону відчуження нерухомого майна протягом п'яти років з моменту набрання рішенням суду про оголошення особи померлою законної сили. На даний час дійсно має місце законодавча прогалина правового регулювання, яка повинна бути усунена шляхом доповнення ст. 47 ЦК України частини другої: спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, а також набувачі за спадковим договором, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини або за спадковим договором.

Виникнення права власності не залежить від того, чи обов'язки, покладені спадковим договором на набувача, мають виконуватися до смерті чи після смерті відчужувача.

Право власності на майно, що є предметом спадкового договору залишається за відчужувачем. Але зміст цього права обмежений, оскільки на майно, визначене у спадковому договорі, нотаріус, який посвідчив цей договір, накладає заборону відчуження (частина перша ст. 1307 ЦК України). Нотаріус при посвідченні договору робить відповідний напис на всіх примірниках договору. Заборона відчуження знімається нотаріусом у разі смерті відчужувача на підставі свідоцтва органу цивільного стану про смерть. В юридичній літературі висловлена думка про те, що накладення заборони щодо відчуження майна, визначеного у спадковому договорі, є наслідком такого договору. Незважаючи на договірний

⁷ Цивільний кодекс України. Коментар. — Х., 2003. — С. 844.

⁸ Турлуковський Я. Вказ. праця. — С. 39.

характер виникнення такої заборони, її важко віднести до певного виду забезпечення виконання зобов'язання, оскільки у відчужувача за спадковим договором не виникає зобов'язань. Так само цю заборону неможливо віднести і до забезпечення виконання набувачем⁹. Погоджуючись в принципі з наведеними аргументами, слід уточнити, що встановлення заборони відчуження не є договірним. Це імперативний припис закону. Доцільність його встановлення зумовлена потребами захисту інтересів набувача за договором. Оскільки, уклавши договір, набувач починає виконання своїх зобов'язань за ним, не маючи ще жодного реального еквіваленту, а лише можливість набуття права власності після смерті відчужувача. Для підсилення цієї можливості та гарантування її настання у випадку смерті відчужувача і встановлюється законодавча заборона відчуження майна, що є предметом спадкового договору.

В практичному плані заборона відчуження майна спрацьовує лише щодо нерухомого майна, оскільки правочини з таким майном посвідчуються нотаріально. А, отже, не може бути вчинено жодного правочину з нерухомим майном, щодо якого існує заборона відчуження. Складнішим є вирішення питання щодо відчуження рухомого майна. Адже, не зважаючи на існування заборони відчуження, недобросовісний відчужувач за договором може все ж відчужити таке майно третім особам. На думку З. В. Ромовської відчуження майна, зазначеного у спадковому договорі, незважаючи на накладену заборону, означає односторонню відмову відчужувача від договору. У цьому разі інша сторона має право вимагати відшкодування всіх витрат, які вона понесла на виконання розпоряджень відчужувача та моральної шкоди¹⁰. Але за загальним правилом одностороння відмова від виконання зобов'язання не допускається. У ст. 615 ЦК України передбачено, що одностороння відмова допустима у разі порушення зобов'язання другою стороною, якщо інше не встановлено законом або договором. Тому кваліфікувати дії відчужувача, який всупереч накладеній забороні все ж відчужує майно, як його односторонню відмову від договору невірно. Для такого висновку необхідною є пряма законодавча вказівка, як це має місце, наприклад, в договорі дарування — ст. 724 ЦК України. Але закріплення такої норми, на підставі якої відчужувач мав би право відмовитися від передання майна набувачеві, аналогічно як дарувальник у договорі дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому, порушує баланс, рівновагу сторін спадкового договору, підвищує ризики набувача. Адже обдарований не несе жодних витрат за договором дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому, тому одностороння відмова дарувальника не породжує серйозних негативних наслідків майнового характеру в обдарованого. Натомість набувач за спадковим договором міг понести на виконання розпоряджень відчужувача певні витрати. І, по-друге, чи стане набувач за спадковим договором виконувати розпорядження відчужувача, знаючи, що останній може відмовитися від договору? Тому законодавче встановлення права відчужувача на односторонню відмову від спадкового договору є недоцільним. Більш доцільним було б доповнення частини першої ст. 1307 ЦК України нормою такого змісту: договір, спрямований на відчуження майна, визначеного у спадковому договорі, є нікчемним. Це посилює б гарантії інтересів набувача, а особливо в тих випадках, коли йде мова про відчуження рухомого майна.

Отже, за відчужувачем залишається право володіння, користування цим майном, але він позбавлений можливості розпорядитися ним в який завгодно

⁹ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — Т. II. — С. 1075.

¹⁰ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. В. М. Коссака. — К.: Істина, 2004. — С. 967.

спосіб (продати, подарувати). Такий спосіб забезпечення виконання спадкового договору встановлений законодавцем з метою охорони інтересів набувача. Проте зазначена норма потребує певного уточнення. Наприклад, передача майна, що є предметом спадкового договору, у заставу, під забезпечення виконання будь-якого зобов'язання відчужувача, не веде до зміни права власності. Відчужувач, як заставадавець, продовжує залишатися власником майна при його заставі. Але передача предмета спадкового договору в заставу створює певну загрозу інтересів набувача за спадковим договором. Принаймні він перестає бути впевненим, що це майно не стане об'єктом стягнення у випадку невиконання відчужувачем — заставадавцем — зобов'язання, забезпеченого заставою. Тому ч. 1 ст. 1307 ЦК України потребує уточнення: відчужувач не має права на час дії спадкового договору продавати, дарувати, міняти майно, укладати щодо нього договір застави, передавати його у власність іншій особі на підставі іншого правочину.

Майно, що є предметом спадкового договору, не може бути предметом заповіту (ч. 2 ст. 1307 ЦК України), оскільки правовий режим такого майна визначений уже у спадковому договорі. Право власності відчужувача на весь період дії договору носить обмежений характер, згідно з прямою вказівкою закону. Такі обмеження відчужувач обирає свідомо, укладаючи спадковий договір з власної волі та вільно обираючи контрагента за договором.

Отже, спадковий договір спрямований на перехід права власності від відчужувача до набувача. Момент набуття права власності у набувача за цим договором пов'язується з моментом смерті відчужувача. У разі, якщо за спадковим договором до набувача має перейти нерухоме майно, то очевидно право власності на таке майно підлягає державній реєстрації, норми ст. 334 ЦК України не підлягають застосуванню.

Право власності у набувача, якщо договір не розірвано, виникає у момент смерті відчужувача з врахуванням правил ст. 182 ЦК України, якщо предметом договору є нерухомі речі (рід). В Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій (п. 237) зазначено, що після смері відчужувача нотаріусу повертається первинний правостановлювальний документ на нерухоме майно, що було предметом договору, який приєднується до примірника спадкового договору, що зберігається у справах нотаріуса. На повернутому примірнику правостановлювального документа нотаріус робить відмітку про перехід права власності до набувача у зв'язку зі смертю відчужувача за спадковим договором. В нотаріальній практиці виникла чисто практична проблема — хто ж повинен надати нотаріусу такий документ? Відчужувач помер, набувач за договором таким документом не володіє. У випадку заінтересованості третіх осіб ними можуть чинитися перешкоди щодо передання первинного правостановлювального документа на нерухоме майно, що було предметом договору. Для уникнення таких ситуацій нотаріус мав би право вимагати передання таких документів при нотаріальному посвідченні спадкового договору і зберігати їх разом з примірником договору у справах. Тому доцільно передбачити в Інструкції такі дії нотаріуса при посвідченні спадкових договорів. Це спростить процедуру оформлення прав власності набувача на майно, передане йому за спадковим договором.

Характеризуючи право власності набувача, набутого за спадковим договором, була висловлена думка про можливість застосування норм спадкового права, зокрема, ст. 1282 ЦК України¹¹. Тобто, на набувача, як правонаступника

¹¹ Цивільний кодекс України. Коментар. — Х., 2003. — С. 846.

померлого відчужувача, може бути покладено обов'язки спадкоємця задовольнити вимоги кредиторів померлого. Вбачається, що така позиція невірна. Адже спадковий договір є підставою виникнення зобов'язального правовідношення і не може розглядатися як спосіб спадкування. Тому, набувач, виконавши або продовжуючи виконувати розпорядження відчужувача вже після його смерті, набуває право власності на майно. Таке право не може бути обтяженим боргами померлого. Його виникнення обумовлене виключно умовами договору (виконанням розпоряджень відчужувача) та моментом смерті відчужувача. Тому, виходячи із суті зобов'язального правовідношення, аналізу норм глави 90 ЦК України, немає підстав покладати на набувача за спадковим договором будь-яких обов'язків, які можуть нести спадкоємці.

У ст. 1308 ЦК України передбачена можливість розірвання спадкового договору без зазначення конкретних правових наслідків. Вбачається, що при розгляді конкретних справ у судовій практиці неодмінно виникне потреба щодо конкретизації правових наслідків розірвання спадкового договору. Спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень. Правовий режим майна не змінюється. Воно залишається об'єктом права власності відчужувача. Але у разі розірвання договору нотаріус на підставі рішення суду про розірвання має зняти заборону відчуження такого майна. Набувач може розірвати спадковий договір у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача. Майно в такому випадку залишається об'єктом права власності відчужувача. Питання про можливе відшкодування витрат, понесених набувачем на виконання розпоряджень відчужувача, залишається не вирішеним. Його вирішення можливе на підставі норм ст. 652 ЦК України.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права і процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 5 від 12 листопада 2007 року)*

